

ЗРАЗКИ КЛАДОК БАШТОВИХ БУДІВЕЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

До наукового обігу вводяться архітектурні об'єкти — башти з поселення Маслини на околиці Херсонської держави у Північно-Західній Тавриці.

К л ю ч о в і с л о в а: антична доба, Херсонес Таврійський, хора, Маслини, башта, кладка.

Поселення Маслини дальньої хори Херсонеса розміщене біля с. Северне Чорноморського р-ну Криму, на березі невеликої бухти в Каркінітській затоці, що омиває Тарханкутський півострів. У 1972—1985 рр. його досліджував загін під керівництвом В.О. Латишевої Харківського університету Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР. Були відкриті будівельні комплекси античного поселення та накопичено значний рухомий археологічний матеріал.

Будівельні об'єкти хори Херсонеса Таврійського суттєво відрізнялися від позаміських споруд інших північночорноморських центрів. Особливість їх полягає в тому, що садиби тут репрезентовані укріпленими поліфункціональними комплексами з баштами (Буйських 2008, с. 153). Це дало поштовх для тривалої дискусії стосовно призначення таких об'єктів (Кругликова 1986, с. 169). Для детального аналізу будівельних решток поселення Маслини звернемо увагу на башти, які були планувальним ядром і вертикальним акцентом кожного комплексу єдиного укріплення. Нині стверджувати особливий характер цих будівель можна через характеристику зразків кладок об'єктів, а порівняння їх з іншими пам'ятками регіону додасть нової інформації про забудову та благоустрій поселень на далекій периферії Херсонської держави.

Що стосується будівельних решток поселень Північно-Західної Таврики, то вже порушено низку питань, які можна вирішити, досліджуючи, зокрема, фортифікаційні споруди: економічний потенціал поселень у період їх заснування, функції монументальних споруд, їх синхронність у часі, витоки, а також реконструювати техніку будівельників. Враховуючи незначну кількість досліджених поселень хори Херсонеса Таврійського та жвавий інтерес до

забудови їх у сучасній історіографії, звернемося до неопублікованих матеріалів з північної околиці Херсонської держави.

Поселення Маслини поділяється на укріплену західну та неукріплену східну частини. Укріплена частина розміщувалася на природному підвищенні та мала форму прямокутника розмірами 50 × 80 м. Будівництво укріплення було, ймовірно, неодноразовим актом: на початку існування поселення зведена однобаштова садиба, за прикладом якої в подальшому звели інші комплекси (Латышева 1999, с. 80). Вивчення подібних античних поселень має відбуватися в напрямі виявлення такого початкового ядра.

Питання зведення баштових споруд на поселенні Маслини вперше порушила В.О. Латишева ще за часів його розкопок. Вона розглянула комплекс південної башти та здійснила аналіз відповідних будівельних решток (Латышева 1978). У подальшому дослідниця неодноразово поверталася до теми благоустрою Маслин, зокрема знову звертала увагу на південну башту з прилеглими групами приміщень, і дійшла висновку про тяжіння цього комплексу за основними рисами до планування грецького будинку (Латышева 1985). Цей висновок важливий для подальшого вивчення будівництва на поселенні. Надалі В.О. Латишева зробила спробу реконструювати техніку будівництва південної башти та зауважила про високі стандарти благоустрою на Маслинах (Латышева 1999). Питання планування та функціонування інших баштових комплексів було також розглянуто нами та в загальних рисах охарактеризовано башти й окремі приміщення (Котенко 2011).

На поселенні відкрито три баштові комплекси, розміщені в західній, південній і східній частинах укріплення. Північна башта з частиною прилеглих приміщень на час розкопок була знищена морем. Її рештки неодноразово були зафіксовані в морі впродовж роботи екс-

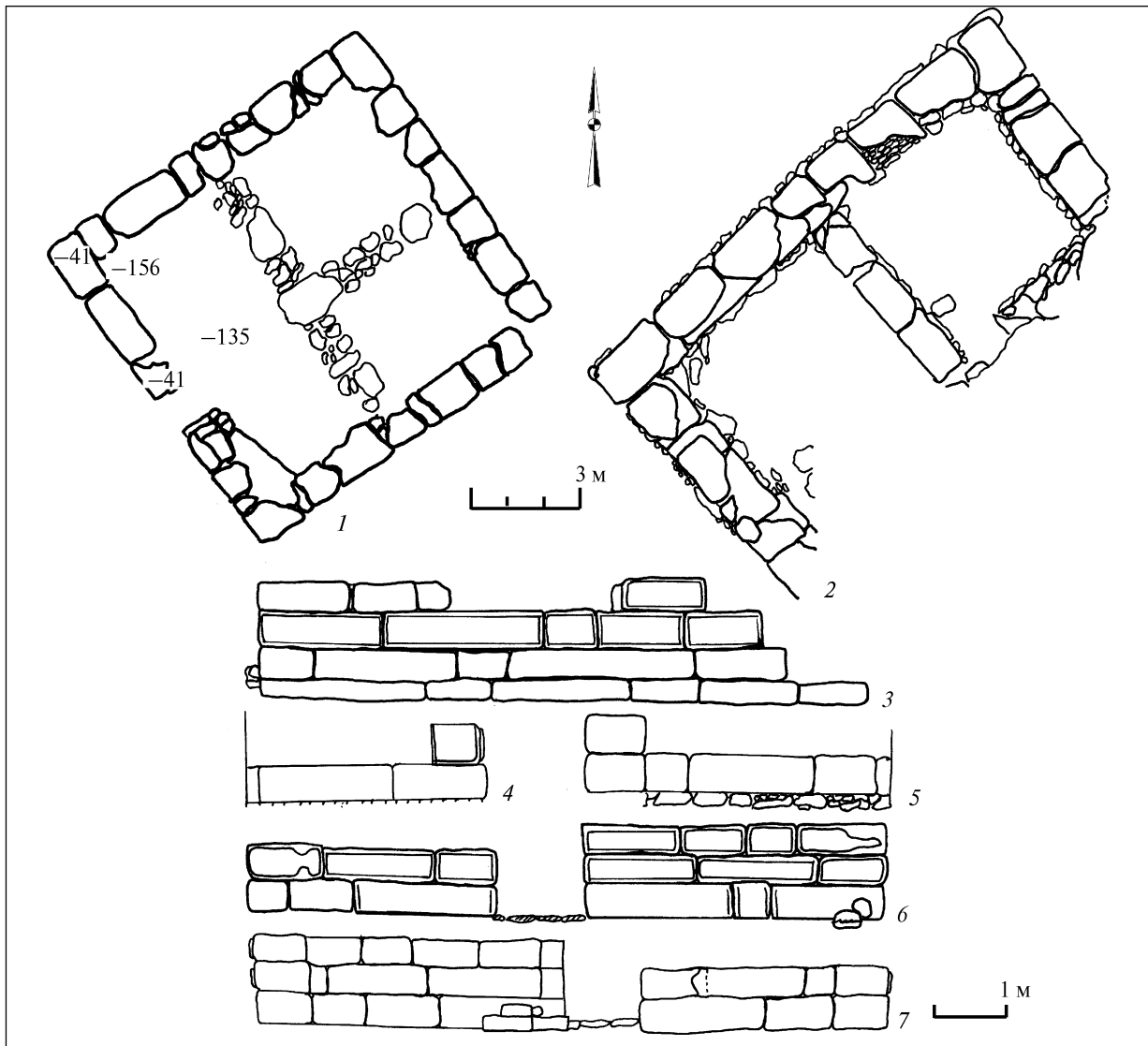

Рис. 1. Поселення Маслини, південна башта: 1 — загальний план; 2 — північно-західна частина башти; 3 — зовнішній фасад стіни II; 4 — зовнішній фасад стіни III; 5 — внутрішній фасад стіни III; 6 — зовнішній фасад стіни IV; 7 — внутрішній фасад стіни IV (за: Латышева 1973; 1974)

педиції та під час підводних досліджень (Назаров 2003, с. 75—76). Тож звернемося до інших.

Південна башта. Комплекс південної башти, на думку В.О. Латышевої, був ядром, з якого розпочалася розбудова укріплення (Латышева 1999, с. 80). Башта з двором і прилеглими до нього будівлями влаштована в південно-західній частині поселення (розкоп III). З південного та західного боків комплекс ув'язувався з зовнішніми стінами укріплення. Башта розміщувалася в південно-східному секторі комплексу та мала вихід у двір з південно-західного боку (рис. 1, 1). Вона зведена з потужних блоків ($2,0 \times 0,80 \times 0,45$ м) місцевого жовтого понтійського вапняку та мала площу $8,0 \times 8,0$ м. У давнину споруда, ймовірно, мала декілька поверхів (принаймні два), про що свідчить по-

тужний фундамент, значно заглиблений у землю, та рештки кам'яної основи сходів, які вели на верхній ярус, влаштовані справа від входу. Кам'яні блоки ретельно обтесані та вкладені насухо. По зовнішньому фасаду блоки майстерно оброблені в рустованій техніці.

1973 р. була відкрита північно-східна стіна будівлі (стіна I) завдовжки 8,0 м (Латышева 1973, с. 10). Її фундамент був заглиблений у материк на 0,6 м і мав вигляд траншеї, заповненої необробленим камінням і перекритої блочними плитами. Ці плити краєм виступали всередину приміщення, утворюючи сходинку завширшки 0,20 м. На думку В.О. Латышевої, цей виступ міг бути опорою для дерев'яних дощок підлоги. На цокольних плитах стіни I зафіксовано кладку, від якої вціліло до двох рядів.

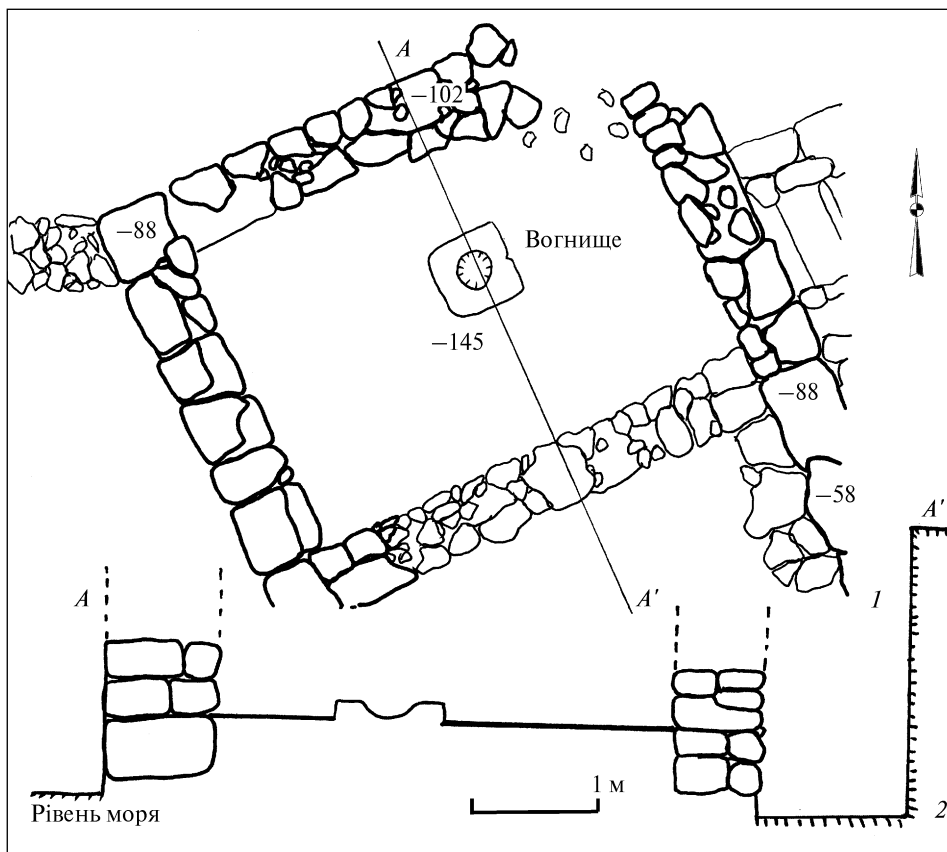

Рис. 2. Поселення Маслини, приміщення А західної башти: 1 — загальний план; 2 — розріз по лінії AA' (за: Латышева 1972)

Нижній ряд викладений камінням з гладеньким фасом, натомість наступний складався з рустованих блоків. Руст у вигляді стрічки завширшки 0,05 м проходив по блоку з нижньої та бокових сторін.

Аналогічний фундамент зафіксовано й під південно-східною стіною башти (стіна II) (Латышева 1974, с. 3). Поверх нього також укладено цокольні плити завширшки 0,80 м за висоти їх 0,30 м і довжини 0,80—2,25 м. Впритул підігнані плити добре обтесані, лицьова сторона мала сліди сколів, а внутрішня — грубих зламів і була докладена дрібним бутовим камінням на глині (рис. 1, 2, 3). У цьому випадку також зафіксовано виступ плит з внутрішнього боку на 0,20 м. Поверх цоколя була кладка з рустованих майстерно оброблених блоків.

Північно-західна та південно-західна стіни (III і IV відповідно) були досліджені 1974 р. (рис. 1, 2). Їхні фундаменти не зафіксовано, оскільки вони були закриті плитами подвір'я, вимощеного до самої башти на рівні цоколя. Кладка цих стін аналогічна описаній: рустовані блоки вказаних розмірів укладені на цокольних плитах. Стіни III і IV збереглися в три ряди плит, максимальна висота їх 1,5 м від рів-

ня фундаменту (рис. 1, 4—7; Латышева 1974, с. 5).

У публікаціях автора розкопок маємо більше узагальненої інформації про південну башту ніж про окремі її стіни. Відомо, що блоки будівлі були вкладені насуху та утримувалися в кладці завдяки власній вазі та досконалій обробці всіх щільно припасованих сторін. На блоках зафіксовані сліди інструментів майстрів, а саме прокреслені риски, згідно з якими встановлювали блок наступного ряду (Латышева 1999, с. 80). З внутрішньої сторони блоки не мали правильної форми, інколи суміжні камені з нерівним краєм змикалися в замок, що забезпечувало їх міцний зв'язок. Пустоти між блоками закладали дрібним бутовим камінням на глині, що становило внутрішній ряд кладки.

Блоки південної башти були вкладені в шаховому порядку — вертикальні шви нижнього ряду перекривалися плитами верхнього. Південний кут башти, стик стін II і IV, добре зберігся та демонструє таку кладку. Два блоки другого ряду, утворюючи прямий кут, зверху перекривалися кам'яним монолітом, що, за В.О. Латышевою, мало стратегічне значення (Латышева 1974, с. 4—5). Насправді ж таким

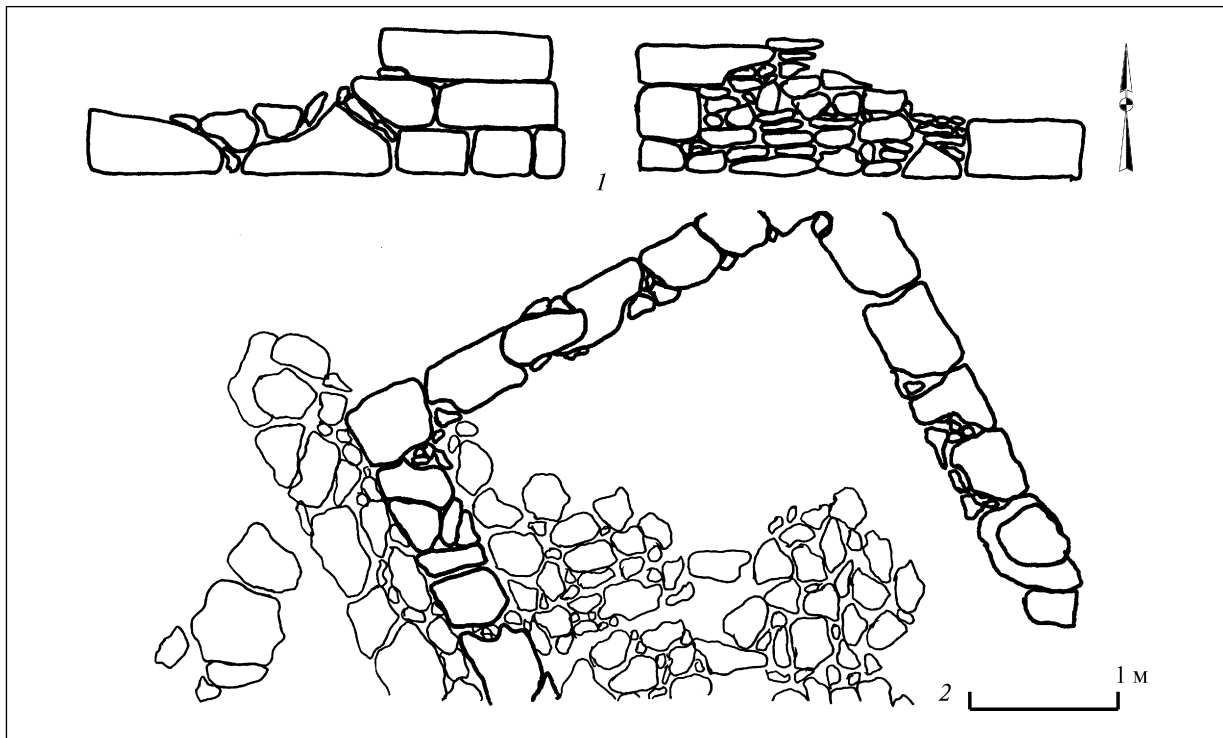

Рис. 3. Поселення Маслини, кладка стін східної башти: 1 — зовнішній і внутрішній фази стіни IV; 2 — план приміщення К (за: Латышева 1973; 1976)

чином чітко фіксувався прямий зовнішній кут башти.

Внутрішній простір башти був поділений на три суміжні приміщення, розділені перегородками. Вони були тонші за зовнішні стіни (ширина 0,6 м) та складені з каменів середніх розмірів зі слідами обробки. Внутрішні стіни також були зведені на фундаменті з рваного каменю (Латышева 1973, с. 10). Перегородки відходили від середини стін I, II і III так, що дверні отвори приміщень сходилися до центру башти. Розміри менших суміжних приміщень зі спільною стіною I були $3,0 \times 3,0$ м. Приміщення вздовж стіни IV відповідно було вдвічі більшим. Збереженість внутрішніх стін також унеможливило встановити загальну висоту будівлі.

Комплекс **західної башти** досліджувався в 1972—1976 рр. Аналіз його забудови не здійснено, тож характеристика башти заслуговує детальної уваги. Стіни монументальної будівлі були відкриті в 1972—1973 рр. Північно-західна стіна (стіна I) не збереглася на всю довжину — північно-східний кут башти був знищений морем. Північно-східна та південно-східна стіни (II і III відповідно) були відкриті повністю, а в південно-східній стіні (стіна IV) не вдалося дослідити зовнішній панцир, що лежав у ґрунті з корінням великих олив (Латышева 1973, с. 1). Стіни західної башти зведені на потужному фун-

даменті, заглибленому в материк на 0,6—0,8 м. Він складався з масивних каменів вапняку, ракушняку й пісковика розмірами до $1,2 \times 0,9$ м. За формою камені фундаменту наближалися в перетині до прямокутника, хоча їхня поверхня грубо оброблена, а щілини між великими блоками були забутовані дрібним камінням. Фундамент був ширший за стіни та виступав у вигляді сходинки на 0,20 м (Латышева 1972, с. 5—6).

Ширина стін по периметру будівлі становила 0,8 м. Кладка вціліла в два ряди каменів, більші з яких укладені з зовнішнього боку стіни та доповнені зсередини до необхідної ширини дрібнішим камінням. Рідше траплялися камені, що займали всю ширину стіни. Блоки зовнішнього ряду мали правильну форму та заглажену поверхню, але не опрацьовані під руст, як це відзначено для південної башти (там само, с. 5). Детальніше охарактеризувати кладку стін західної башти не можна, оскільки зберігся лише один ряд плит поверх фундаменту. Загальна площа будівлі автором розкопок не вказана, але її можна встановити за площею суміжних приміщень (А та М за польовою документацією), з яких вона складалася: приміщення А мало площу $6,6 \times 5,0$ м, приміщення М — $6,05 \times 4,05$ м (рис. 2, 1, 2; Латышева 1972, с. 5; 1973, с. 2). Їх розділяла перегородка, менш капітальна ніж зовнішні стіни. В її кладці було

менше великих кам'яних блоків. Як і південна башта, західна розміщувалася в пограничному секторі комплексу з боку морського узбережжя та всього укріплення загалом і відіграла роль форпосту західної частини Маслин.

Східна башта забезпечувала життєдіяльність групи приміщень південно-східної частини поселення Маслини. Рештки монументальної споруди відкриті 1973 р. та досліджувалися до 1976 р. Північно-східна, північно-західна та південно-східна стіни (стіни I—III відповідно) мали не такий потужний фундамент, як у південній і західній баштах. Його траншея завширшки 0,6 м і завглибшки 0,3—0,4 м була заповнена ламаним камінням різних розмірів. На цій основі були зведені стіни башти (Латышева 1973, с. 6).

Стіни I—III збереглися лише на рівні нижнього ряду, тільки на окремих ділянках лишилися блоки другого ряду на максимальну висоту 1,0 м, тож говорити про техніку зведення стін не доводиться. Стіни східної башти, як і описаних монументальних споруд, мали ширину 0,80 м і склалися з великих обтесаних блоків, розміри яких сягали 1,75 × 0,50 × 0,80 м; 1,40 × 0,60 × 0,80 м; 1,00 × 0,40 × 0,80 м (там само). Під час досліджень стіни II на ділянці західного кутка башти вдалося зафіксувати добре опрацьовані лицьові фази блоків зовнішнього панцира. З внутрішнього боку краї блоків були рвані та докладені дрібнішим камінням на глині до ширини стіни 0,80 м (Латышева 1976, с. 22).

Дещо краще збереглася південно-західна стіна (IV) східної башти, від якої вціліло на окремих ділянках три ряди кладки заввишки 1,0 м (рис. 3, 1). Великі камені місцевого вапняку зі слідами підтески з зовнішнього боку мали рваний внутрішній край, який доповнювався до повної ширини стіни (0,8 м) каменями менших розмірів на глиняному розчині. Шви між великими блоками також закладені дрібним камінням на глині. Кут між стінами II та IV утворював камінь-моноліт трикутної форми, як це було зафіксовано в техніці зведення південної башти. Стіна IV збереглася на довжину 3,2 м, за якою, виходячи з обробки каменів торцевого боку, був вхід до башти. Південний кут споруди між стінами I і III на час розкопок був повністю розібраний (Латышева 1976, с. 22). Загальну площу монументальної будівлі автор розкопок не навела. Східна башта, на зразок подібної споруди в західній частині поселення, ймовірно, складалася з двох суміжних приміщень. Одне з них — приміщення К за польовою документа-

цією, досліджене 1973 р., займало площу 7,00 × 3,95 м (Латышева 1973, с. 6). Площу іншого приміщення точно визначити не вдалося через відсутність значної частини його зовнішніх стін (рис. 3, 2). Східна башта зведена на лінії групи приміщень комплексу південної башти, але на певній відстані від монументальної споруди й, очевидно, була осередком господарської діяльності на східній частині укріплення.

Підсумовуючи результати вивчення башт, відкритих на поселенні Маслини, відзначимо, що баштові споруди як основний структурний і найтиповіший елемент забудови поселень херсонеської хори широко представлені на пам'ятках Північно-Західної Таврики. Для багатьох із них визначено хронологічні межі побутування, з'ясовано етапи початкового будівництва та перебудов. Через погану збереженість башт поселення Маслини виявити подібні дані щодо їхнього функціонування не вдається. Тож тут можна звернутися лише до надійно встановлених і датованих аналогій. З іншого боку, їхньою особливістю порівняно з іншими поселеннями хори є відсутність пізніших так зв. протитаранних або пірамідальних поясів, які б закривали елліністичну кладку башти на рівні її основи.

Аналізуючи оборонні споруди Калос Лімена другої третини III — першої половини II ст. до н. е., В.Б. Уженцев в окрему групу виділив башти цитаделі. Вони подібно до споруд на Маслинах мали квадратну в плані форму та склалися з двопанцирних стін. Лицьовий панцир викладено аналогічно в регулярній квадратній постелистій техніці з великих блоків, а внутрішній — з дрібних каменів на глиняному розчині (Уженцев 2006, с. 42—44). Архітектурною особливістю таких споруд було поступове звуження кладки стін у вертикальному напрямку — камені верхньої кладки були вужчі порівняно з нижчим рядом. Такий прийом, імовірно, застосовували і в Маслинах, але, оскільки кладка збереглася до рівня не вище трьох рядів, стверджувати те не можна.

В.Б. Уженцев відніс до такого типу споруд башту 4 цитаделі Калос Лімена, а з-поміж низки споруд хори — й південну башту з Маслин. Ще одна башта, зведена в двопанцирній техніці, також відома в Прекрасній Гавані (башта 6) і віднесена В.О. Кутайсовим до ключових елементів фортифікації пам'ятки (Кутайсов 2012, с. 21—22). Автор відзначив, що споруди подібного зразка зводили за принципами античного будівництва, відомими з писемних джерел. Час зведення такого типу башт припадає

на кінець IV ст. до н. е., коли в самому Херсонесі таких монументальних фортифікаційних будівель не виявлено (Уженцев 2006, с. 46). Цим же часом датується аналогічне фортифікаційне будівництво на поселенні Чайка, де в подібній техніці зведено зовнішні захисні мури (Попова, Коваленко 2005, с. 12). Маючи спроби реконструкції схожої башти з Чайкинського городища (Яценко, Турина 1991, с. 105—111), можна припустити, що принаймні південна башта поселення Маслини могла сягати висоти 16 м і відповідно 4 поверхів. Але слід пам'ятати, що башти на садибах Гераклеїського півострова, які становили найближчу хору Херсонеса, зазвичай мали не більше двох ярусів (Carter 2006, fig. 4, 27). Тож питання про кількість поверхів у реконструкціях башт на поселеннях Північно-Західної Таврики все ще дискусійне та потребує подальших досліджень.

Таким чином, аналіз планування башт і їхніх кладок на поселенні Маслини дозволяє стверджувати, що й на далекій периферії Херсонеської держави дотримувалися тих само

традиційних прийомів монументального будівництва, що й в основних центрах Північно-Західного Криму. Прикладом цього є, насамперед, будівля південної башти, зведена з рустованих блоків на потужному фундаменті. Тип кладки зберігається також у будівлях західної та східної башт, хоча там вціліло значно менше матеріалу. Час зведення та періоди активності життя в баштах можна буде з'ясувати, якщо вдасться виявити найраніший пласт археологічних знахідок з усіх комплексів, частинами яких були башти, й встановити характер масового матеріалу. Тоді ж стане можливим прослідкувати черговість зведення об'єктів і взаємозв'язки комплексів, в яких ядром була башта. Нині зрозуміло, що башти Маслин входили до єдиної фортифікаційної сітки поселення, оскільки розміщувалися в системі укріплення з зовнішніми стінами. Це підтверджує тезу, висловлену різними фахівцями, про подібність і традиційність будівельних прийомів у межах усієї Херсонеської держави протягом усього доримського часу.

- Буйских А.В.* Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. — Supplementum. — 5. — Симферополь, 2008.
- Котенко В.В.* Баштові комплекси поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 111—118 (Археологія і давня історія України. — 5).
- Кругликова И.Т.* Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклеийского полуострова // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 168—175.
- Кутайсов В.А.* Один из ключевых элементов фортификации Калос Лимена (башня № 6) // Археологический альманах. — 2012. — 28. — С. 19—34.
- Латышева В.А.* Отчеты об археологических исследованиях за 1972 год // Архив МАЕСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 2.
- Латышева В.А.* Отчеты о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1973 году // Архив МАЕСУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3.
- Латышева В.А.* Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1974/126.
- Латышева В.А.* Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/61.
- Латышева В.А.* Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА. — 1978. — 156. — С. 53—61.
- Латышева В.А.* Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // ВХУ. — 1985. — 268. — С. 100—107.
- Латышева В.А.* О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) // Древности 1997/1998. — Харьков, 1999. — С. 79—89.
- Назаров В.В.* Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). — К., 2003
- Попова Е.А., Коваленко С.А.* Историко-археологические очерки греческой и позднекифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Уженцев В.Б.* Эллины и варвары Прекрасной Гавани. — Симферополь, 2006.
- Яценко И.В., Турина Т.Н.* Здание III в. до н. э. на городище «Чайка» в Евпатории (вариант реконструкции) // Памятники железного века в окрестностях Евпатории. — М., 1991. — С. 82—154.
- Carter J.C.* Discovering the Greek Countryside at Metaponto. — Ann Arbor, 2006.

Надійшла 04.04.2013

В.В. Котенко

ОБРАЗЦЫ КЛАДОК БАШЕННЫХ СООРУЖЕНИЙ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ

Рассмотрены особенности сооружения башен поселения Маслины в Северо-Западной Таврике, исследованные в 1972—1976 гг.

Особенность херсонесских сельскохозяйственных усадеб по сравнению с другими северопричерноморскими центрами состоит в способе их застройки, где поселения возникли как укрепленные полифункциональные комплексы с башнями. В отношении застройки поселение Маслины делится на укрепленную западную и неукрепленную восточную части. Укрепленная часть располагалась на природном возвышении и имела форму прямоугольника размерами 50 × 80 м. На поселении открыто три башенных комплекса, расположенные в западной, южной и восточной частях укрепления. Северная башня с частью прилегающих помещений уничтожена морем.

Рассмотрение техники возведения стен трех башен и сравнение их с другими центрами хоры Херсонеса Таврического позволяет утверждать, что и на далекой периферии Херсонесского государства практиковали традиционные приемы монументального строительства, как и в крупных центрах Северо-Западного Крыма.

V.V. Kotenko

BRICKWORK SAMPLES FROM THE TOWER STRUCTURES AT MASLYNY SETTLEMENT

Discussed are the peculiarities of erecting the towers at Maslyny settlement in North-Western Taurica studied from 1972 to 1976.

A distinctive feature of Chersonesan agricultural estates, comparing with other north Pontic centres, lays in a way they are built up, while the settlements appeared as fortified poly-functional assemblages with towers. Concerning its building up, Maslyny settlement is divided into the western fortified and the eastern unfortified parts. The fortified one situated on the natural eminence and had a shape of a rectangular 50 × 80 m. Three tower assemblages situated in the western, southern, and eastern parts of the fortification are discovered at the settlement. The northern tower with part of adjacent rooms is destroyed by the sea.

Consideration of the technique of walls erecting in the three towers and their comparison with other centres at chora of Tauric Chersonesos allows the author to state that in the distant periphery of Chersonesan state the traditional methods of monumental building were practiced like in the large centres of North-Western Crimea.